

Czesław Hadamik

Kościół Wizytek w Lublinie w świetle ratowniczych badań archeologicznych w 2010 roku Część I

The church of the Visitationists in Lublin in the light of archaeological rescue excavations in 2010 Part I

1. Wstęp

Celem tego tekstu jest próba opisowego odtworzenia pierwotnej formy architektonicznej dawnego kościoła wizytkowskiego pod wezwaniem Zwiastowania NMP i Najświętszego Serca Jezusa, najważniejszej części zespołu poklasztorne przy ul. Peowiaków 12 w Lublinie, a w dalszej kolejności zastanowienia się nad inspiracjami takiej, a nie innej formy, wreszcie nad możliwościami wytypowania najbardziej prawdopodobnego architekta kościoła i całego zespołu. Nie może to być i nie będzie opis pełny, choćby z racji szczątkowych przekazów źródłowych oraz znacznego przekształcenia wnętrza i elewacji budowli. Przesłankę do podjęcia tematu dostarczyły wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez autora tego artykułu od maja do sierpnia 2010 roku w obrębie świątyni i na terenie bezpośrednio przyległym, związanych z adaptacją budynków poklasztornych na Wielofunkcyjne Centrum Kultury¹. Inwestorem przebudowy obiektu był Urząd Miasta Lublina. Prace archeologiczne prowadzono na podstawie pozwolenia Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków². Były to pierwsze systematyczne badania wykopaliskowe na terenie zespołu powizytkowskiego. Ich celem było rozpoznanie stratygrafii wertykalnej i horyzontalnej terenu oraz rozpoznanie chronologii i funkcji relikwów struktur murowanych, które zostały ujawnione w czasie prowadzonych już wcześniej prac budowlanych. W części I artykułu zostały opisane i zinterpretowane wyniki badań terenowych, natomiast część II będzie poświęcona interpretacji źródeł i wyników badań w celu opisowego odtworzenia wyglądu kościoła (na tyle, na ile pozwalają na to wyniki badań archeologicznych) oraz rozważaniom na temat autorstwa projektu klasztoru wizytkowskiego.

1. Introduction

The purpose of this text is an attempt at descriptive recreation of the original architectonic form of the old church of the Visitationists, dedicated to the Annunciation to the Blessed Virgin Mary and the Sacred Heart of Jesus, the essential part of the monastic complex at 12 Peowiaków Street in Lublin, next at considering the inspirations of such a form, and finally at possibilities of selecting to most likely architect of the church and the whole complex. It can't and won't be a complete description, if only for the reason of vestigial source information and considerable transformation of the building's interior and elevation. The premises for looking into the topic were provided by results of archaeological research carried out by the Author of this article from May to August 2010 within the church and in the adjacent area, and connected with the adaptation of the former monastic buildings into a Multi-function Culture Centre¹. The investor of the object conversion was the Municipal Council of Lublin. Archaeological work was conducted on the basis of a permit issued by the Monument Conservator for Lublin Voivodeship². It was the first systematic excavation work in the area of the Visitationist complex. Its aim was to recognise the vertical and horizontal stratigraphy of the site and to identify the chronology and function of masonry structure relics, which had been revealed during previously conducted building work. Part 1 of the article will include the description and interpretation of field research results, while part 2 will be devoted to interpreting the sources and research results to make a descriptive re-creation of the church appearance (as much as the results of archaeological excavations will allow) and to considerations concerning the authors of the project of the Visitationist monastery.

2. Położenie i obecny wygląd obiektu

Teren klasztoru powizytkowskiego położony jest w centrum Lublina, pomiędzy ulicami Peowiaków, Hempla i Okopową, około 100 m na południe od Krakowskiego Przedmieścia. Budynek klastrum wzniesiony jest na zwartym planie kwadratu o bokach długości około 67 m, z ryzalitami o zaokrąglonych narożach na krańcach skrzydeł wschodniego i zachodniego. Korpus klasztoru jest półtoraktowy, dwukondygnacyjny, zwieńczony niepełnym belkowaniem. Ze środkowej części skrzydła zachodniego parterowa galeria na planie krzyża prowadzi do tzw. lamusa (najstarszego budynku murowanego w zespole), zbudowanego na planie kwadratu, z wklęsłymi narożnikami i zachowaną dekoracją architektoniczną w postaci pilastrów i gzymsów. Sam kościół wtopiony jest w północną część klastrum. Jego dawna fasada główna zaznaczona jest niewielkim ryzalitem. Świątynia ma plan wydłużonego prostokąta, z krótką kruchtą, trójprzęsłową nawą oraz nieco węższym jednoprzęsłowym prezbiterium z prostym zamknięciem i zaokrąglonymi wewnątrz narożnikami. Po wschodniej i zachodniej stronie prezbiterium znajdują się dawne chóry zakonne, które wydzieliły w przestrzeni klastrum trzy wirydarze (ryc. 1). Wszystkie budynki kryte są dachami dwuspadowymi, we wnętrzach zachowały się w wielu pomieszczeniach (między innymi w dawnych chórach bocznych) sklepienia kolebkowe z lunetami oraz krzyżowe.

3. Dotychczasowe badania historyczne i architektoniczne klasztoru powizytkowskiego

Jak już wspomniano, w obrębie interesującego nas obiektu nie prowadzono dotąd żadnych archeologicznych badań wykopaliskowych. Skromnie prezentuje się też bibliografia dotychczasowych opracowań dziejów i architektury klasztoru, co jest zrozumiałe z uwagi na ubóstwo źródeł, spowodowane głównie przez fakt, że od 1810 roku należał on do instytucji wojskowych. Mimo tych przeszkód obiekt posiada studium historyczno-architektoniczne autorstwa K. Majewskiego, które do dziś jest podstawowym opracowaniem, pozwalającym poszerzyć możliwości interpretacyjne wyników badań archeologicznych i architektonicznych, również z uwagi na pomieszczone w jego aneksach odpisy tekstów źródłowych³. Studium zostało oparte na szerokiej bazie źródłowej, która w zasadzie nie została poszerzona od czasu jego powstania. Jest to więc (wraz z napisanym na jego bazie artykułem)⁴ jedyne monograficzne opracowanie dziejów interesującego nas obiektu, w szczególności genezy założenia i jego rozwoju przestrzennego w XVIII wieku. Bardziej pobieżnie, głównie z przyczyny braków źródłowych, potraktowane zostały przekształcenia przestrzenne, architektoniczne i budowlane w XIX i XX stuleciu, od czasu opuszczenia klasztoru przez wizytki w 1810 roku. Poza artykułem K. Majewskiego klasztor powizytkowski był jedynie kilkakrotnie wzmiankowany w opracowaniach dotyczących barokowej architektury Lubelszczyzny⁵.

2. Location and the present-day appearance of the object

The property of the post-Visitationists' monastery is located in the centre of Lublin, between the streets of Peowiaków, Hempla and Okopowa, about 100 m south from Krakowskie Przedmieście. The building of the claustrum was erected on a compact plan of a square whose sides are about 67 m long, with risalits with rounded corners at the ends of the east and west wing. The bulk of the monastery has one and a half section, two storeys, and is crowned with an incomplete entablature. From the central part of the west wing a ground-floor gallery on the plan of a square leads to the so called 'lamus' – a storeroom (the oldest masonry building in the complex), built on the plan of a square, with concave corners and preserved architectonic decoration in the form of pilasters and cornices. The church itself was integrated into the north part of the claustrum. Its former main façade is marked with a small risalit. The church was laid on the plan of an elongated rectangle with a short porch, a three-bay nave and a slightly narrower one-bay presbytery with a straight end wall and corners rounded on the inside. On the east and west side of the presbytery there are two former monastic choirs which sectioned off three garths in the space of the claustrum (fig. 1). All the buildings are covered with gable roofs, but inside (e.g. in the former side choirs) barrel vaults with lunettes and groin vaults have been preserved in several rooms.

3. Historic and architectonic research of the post-Visitationist monastery conducted so far

It has already been mentioned that no archaeological exploration has been carried out so far within the object of our interest. Bibliography consisting of historical and architectural studies of the monastery collected so far is also rather limited, which is understandable considering the sparse sources caused by the fact that since 1810 the building was the property of military institutions. Despite those obstacles, there is a historical-architectonic study of the object written by K. Majewski, which until today has been the basic work allowing for broadening the possibilities of interpreting the results of archaeological and architectonic research, also because of copies from source texts enclosed in the supplement³. The study was based on a vast range of sources to which actually nothing was added since that time. Therefore, together with the article based on it⁴, it is the only monograph study of the history of the object of our interest, particularly referring to the origin of its layout and its spatial development in the 18th century. Spatial, architectonic and building transformations in the 19th and 20th century, since the time when the Visitationists left the convent in 1810, were treated more superficially mainly because of lack of sources. Apart from the article by K. Majewski, the post-Visitationist monastery was only mentioned a few times in studies concerning Baroque architecture of the Lublin region⁵.

Poza tym przydatne dla interpretacji wyników prac wykopaliskowych były dokumentacje dotychczasowych badań i inwentaryzacji architektonicznych, zgromadzone w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Są to inwentaryzacje architektoniczne z lat 1967 (A. Gnyś), 1974 (A. Kucharzyk, K. Środa, I. Kosmala) oraz 2004–2006 (W. Niewalda), a także dokumentacja wykonanych w 2004 roku badań geotechnicznych, autorstwa R. Zawisza⁶.

4. Charakterystyka dziejów klasztoru i kościoła w świetle dotychczasowych badań

Według badań K. Majewskiego fundacja klasztoru miała miejsce około 1720 roku, a jej geneza łączy się ze zgromadzeniem Wizytek w Krakowie, skąd w 1723 roku siostry przybyły do Lublina. Fundatorami byli Ewa z Leszczyńskich i jej mąż Jan Szembek, kanclerz wielki koronny, oraz Dorota Tarło i jej mąż Stanisław Chomentowski, wojewoda mazowiecki i hetman polny koronny. Wkrótce po przybyciu siostr do Lublina rozpoczęto budowę drewnianego klasztoru, który był gotowy w 1725 roku. Przed 1730 rokiem rozpoczęto budowę pierwszego budynku murowanego (tzw. lamusa), którą ukończono w 1731 roku; jednocześnie trwały prace nad wzniesieniem zachodniego skrzydła klastrum, ukończonego przed 1734 rokiem. W tym czasie (w 1732 roku) tragiczny w skutkach pożar zniszczył klasztor drewniany. Po tym fakcie kaplica miała być umieszczona w lamusie. Pozostałe skrzydła klasztoru oraz kościół z dwoma chórami zakonnymi po bokach prezbiterium miały być budowane co najmniej do 1752 roku, kiedy nastąpiła konsekracja świątyni. W latach 60. XVIII wieku wzniesiono na dziedzińcu północnym, asymetrycznie w stosunku do fasady kościoła, kapliczkę Chrystusa Frasobliwego, jedno z najpiękniejszych w Lublinie dzieł późnobarokowych. W 1810 roku budynki klasztorne zaadaptowano na lazaret wojskowy, a siostry zostały przeniesione do klasztoru Karmelitanek Bosych. Przed rokiem 1816 dobudowano do wschodniego ryzalitu przy skrzydle południowym aneks latrynowy. W latach 1836–1839 prowadzono prace przy adaptacji dawnego kościoła na cerkiew prawosławną, w czasie których zamurowano arkadowe wnęki po obydwu stronach prezbiterium, które w kościele wizytkowskim otwierały się na chóry zakonne, zgodnie z regułą zgromadzenia oddzielone od prezbiterium kratą. Wiadomo też, że rozebrano wówczas mense ołtarza, pozostawiono natomiast nienaruszony chór muzyczny i ambonę. Na zewnątrz miała być wzniesiona wieża i pięć kopuł. W późniejszym okresie świątynia została odarta ze wszelkiego detalu, dodatkowo, jeszcze w XIX lub w początkach XX stulecia, przedzielono ją na dwie kondygnacje (dotyczyło to również dawnych chórow), utraciła więc całkowicie charakter sakralny. Zespół pozostawał w użytkowaniu władz wojskowych aż do okresu po II wojnie światowej. W latach 1966 oraz 1974–1977 wykonano prace remontowe i adaptacyjne, przeznaczając budynek na cele kulturalne miasta. Poglębiono wówczas między innymi piwnice pod dawnym kościołem⁷.

Documentation of the research conducted so far and architectonic inventories collected in the Archive of the Voivodeship Office for Monument Protection in Lublin were also found useful for interpreting the results of excavation work. They were architectonic inventories from the years 1967 (A. Gnyś), 1974 (A. Kucharzyk, K. Środa, I. Kosmala) and 2004–2006 (W. Niewalda), as well as the documentation of geotechnical tests carried out in 2004 by R. Zawisza⁶.

4. The history of the monastery and the church in the light of the research conducted so far

According to the research by K. Majewski, the monastery was founded about 1720 and its origins are associated with the Order of Visitationists in Krakow from where, in 1723, the sisters came to Lublin. The founders were Ewa from the Leszczyński family and her husband Jan Szembek, the Great Chancellor of the Crown, and Dorota Tarło and her husband Stanisław Chomentowski, Voivode of Mazovia and the Field Hetman of the Crown. Soon after the sisters' arrival in Lublin, building of a wooden monastery began which was completed in 1725. Before 1730, construction of the first masonry building (the so called 'lamus' – a storeroom) started and was completed in 1731; at the same time work was carried out to erect the west wing of the claustrum, which was completed by 1734. In the meantime (in 1732) a disastrous fire destroyed the wooden convent, as a consequence of which the chapel was to be placed at the storeroom. The remaining wings of the convent and the church with two monastic choirs on the sides of the presbytery were to be built at least until 1752, when the church was consecrated. During the 1760s, the chapel of Pensive Christ, one of the most beautiful late-Baroque masterpieces in Lublin, was erected in the northern courtyard asymmetrically in relation to the church facade. In 1810, monastery buildings were adapted for a military hospital and the nuns were moved to the convent of Discalced Carmelites. Before 1816 a latrine annexe was added to the east risalit at the south wing. In the years 1836–1839, work was carried out on adapting the former church to serve as an Orthodox church, during which arched alcoves on both sides of the presbytery were walled in; in the Visitationists' church the alcoves opened onto the monastic choirs and, according to the order's rule, were separated by a grille from the presbytery. It is also known that the altar mensa was dismantled then, though the music choir and the pulpit were left intact. A tower and five domes were to be erected outside. At a later period the church was stripped of all detail and additionally, already in the 19th or at the beginning of the 20th century, was divided into two storeys (including the former choir, as well) and so completely lost its sacred character. The complex was the property of the military authorities until the period after World War II. In the years 1966 and 1974–1977 renovation and adaptation work was carried out, thus preparing the building to serve the cultural needs of the town. It was then that the cellars under the former church were deepened⁷.

5. Najważniejsze rezultaty badań wykopaliskowych w rejonie kościoła w 2010 roku

Opisuję tutaj wyłącznie te aspekty odkryć, które miały wpływ na ocenę rozplanowania i formy architektonicznej najstarszej świątyni, konsekrowanej w 1752 roku, sygnalizując jedynie struktury związane z jej przekształceniami w XIX i XX stuleciu. Wykopy wykonane w trakcie badań objęły kruchtę i północną część nawy (wykop 1/10), prezbiterium (wykopy 2 i 2a/10), zewnętrzne lico muru fundamentowego i dolne fragmenty ściany fasady głównej dawnego kościoła (wykop 6/10), a także środkowy fragment zamknięcia prezbiterium, w obrębie korytarza północnej galerii tzw. wielkiego wirydarza (wykop 7/10).

Wykop 1/10 – kruchta i północny fragment nawy dawnego kościoła

W trakcie prac odsłonięto i zadokumentowano łącznie 23 relikty struktur murowanych datowanych od połowy XVIII do XX wieku. Wśród nich najstarsze były struktury związane z kościołem Wizytek wzniesionym w pierwszej połowie i około połowy XVIII wieku: mury fundamentowe ścian magistralnych kruchty i nawy (K)⁸ oraz cokoły nieistniejących już filarów chóru muzycznego (A1-A4).

Wewnętrzne fragmenty murów fundamentowych ścian magistralnych były częścią jednolitego cokołu, na którym posadowiono ściany dawnej świątyni z filarowymi wnękami arkadowymi po obu stronach nawy, o podziałach wnętrza akcentowanych niegdyś przez podwójne pilastry. Mury wzniesiono z cegły o wymiarach 70–80 × 135–140 × 280–290 mm, łączonej białą zaprawą wapienną z widocznymi grudkami wapna, w jednolitym wątku kowadełkowym. W murach wschodnim i zachodnim, na wysokości pierwszej od północy wnęki arkadowej nawy, zarejestrowano łuki konstrukcyjne o rozpiętości ok. 2,90 m (ryc. 3, ryc. 6). Ściana północna kruchty fundowana była w sposób ciągły.

Cokoły nieistniejących filarów chóru muzycznego, dwóch środkowych (A1, A2) oraz dwóch przyściennych (A3, A4), oddzielające niegdyś krótką kruchtę od nawy kościoła, miały w rzucie kształt prostokątny (o wymiarach od 80 × 100 do 120 × 140 cm), a maksymalne zachowane ich wysokości sięgały ok. 150 cm. Wzniesiono je z cegły o wymiarach identycznych z cegłą użytą do murów fundamentowych, łączonej białą zaprawą wapienną z widocznymi grudkami wapna, w zaburzoną wątku kowadełkowym. W planie cokoły tworzyły linię nieco wybrzuszoną w kierunku nawy (ryc. 7). Być może oznacza to, że filary środkowe chóru były nieco wysunięte na południe. Na powierzchni cokołów przyściennych zarejestrowano resztki warstw cegieł szamotowych, relikty posadowienia w narożach dawnej nawy pieców, które postawiono prawdopodobnie jeszcze w XIX lub w początkach XX wieku, po zburzeniu chóru muzycznego i podziale kościoła na dwie kondygnacje.

Wykopy fundamentowe wszystkich omówionych dotąd reliktyw były wąskoprzestrzenne, praktycznie nie-

5. The most important results of excavation research on the church site in 2010

I will describe here only those aspects of discoveries which influenced the evaluation of layout and architectural form of the oldest church, consecrated in 1752, only signaling structures connected with its transformations in the 19th and 20th century. Digs made during the research encompassed the porch and the north part of the nave (dig 1/10), the presbytery (digs 2 and 2a/10), the outer face of the foundation wall and lower fragments of the wall of the main façade of the old church (dig 6/10), as well as the central section of the presbytery end wall within the corridor of the north gallery, the so called great garth (dig 7/10).

Dig 1/10 – porch and the north fragment of the nave of the old church

During the work 23 relics of masonry structures dated since the mid-18th to the 20th century were uncovered and documented. Among those, the structures associated with the Visitationists' church erected in the first half and around the mid-18th century were the oldest: foundations of the load-bearing walls of the porch and nave (K)⁸ and pedestals for the no-longer existing pillars of the music choir (A1-A4).

Interior fragments of foundations of load-bearing walls constituted a part of a homogeneous plinth, on which the walls of the former church were founded with pillared arcaded alcoves on both sides of the nave and interior divisions once emphasised by double pilasters. The walls were built from bricks measuring 70–80 × 135–140 × 280–290 mm, laid on white lime mortar with visible lumps of lime, using a uniform English bond. Construction arches with the span of app. 2.90 m (fig. 3, fig. 6) were registered in the east and west walls at the height of the first from the north arcaded alcove of the nave. The north wall of the porch was founded in a continuous manner.

Pedestals of the non-existent pillars of the music choir, two in the centre (A1, A2) and two engaged (A3, A4), which once used to separate the short porch from the church nave, were rectangular in shape (measuring from 80 × 100 to 120 × 140 cm), and their maximum preserved height reached app. 150 cm. They were built from brick identical in size to the brick used for foundation walls laid on white lime mortar with visible lumps of lime, using a disturbed English bond. On the plan the pedestals formed a slightly bulging line towards the nave (fig. 7), which might mean that the central pillars of the choir were moved slightly southwards. Remains of layers of fire bricks and relics of foundations of stoves which may have been built in the corners of the former nave already in the 19th or at the beginning of the 20th century, after the music choir had been demolished and the church divided into two storeys, were identified on the surface of engaged pedestals.

Foundation digs of all the already mentioned relics were narrow, practically illegible, filled in with mortar

czytelne, wypełnione zaprawą, tworzącą na licach bocznych rodzaj grubej nieciągłej wyprawy. Mury fundamentowe ścian magistralnych budowane były zatem metodą „wzdłużną”, co potwierdziło się we wszystkich pozostałych wykopach. Wkopane były w naturalną sekwencję gleby, podglebia i calowych warstw lessowego deluwium i czystego lessu.

Kolejną fazę użytkowania dawnego kościoła wyznaczały struktury związane z piwnicą wypełniającą przestrzeń pod większą częścią nawy (C1-C5), a także dwa ciągi relikwów niewielkich cokołów (B1 do B1c oraz B2 do B2b), które ciągnęły się również na sklepieniu piwnicy, aż do części prezbiterialnej. Struktury te trzeba łączyć z likwidacją cerkwi oraz podziałem wnętrza dawnej świątyni na kondygnacje, co nastąpiło albo u schyłku XIX, albo w pierwszych dekadach XX wieku. Filary wspierały strop drugiej kondygnacji, zapewne drewniany, poprzedzający obecnie istniejący strop oparty na potężnych dwuteownikach, wykonany najpewniej po 1918 roku.

Wykop 2/10 – południowa część prezbiterium dawnego kościoła

W obrębie wykopu udokumentowano 11 struktur mury. Najstarsze z nich, związane z kościołem Wizytek, to mury magistralne prezbiterium wraz z południowym zamknięciem (J) oraz relikw starszej fazy krypty pod południowym obejściem i głównym ołtarzem (mury F, F1).

Mur fundamentowy zamknięcia południowego miał ok. 120 cm szerokości. Stanowił on jednocześnie ścianę krypty, w której wtórnie wykuto, a następnie zamurowano sklepioną niszę o wysokości ok. 150 cm, szerokości ok. 130 cm, mieszczącą mniejszą wnękę (ryc. 4, ryc. 9). W tej ostatniej znaleziono skrzynkę piaskowcową zawierającą pięć złotych dukatów niderlandzkich z XVII i XVIII wieku (emisje skrajne 1650 i 1739) oraz srebrny wisior z wizerunkiem serca z krzyżem (godło Wizytek)⁹. Wieko skrzynki zaopatrzone było we wrąb, w którym pomieszczono ołowiano-cynową plakietkę z memora tywną inskrypcją, upamiętniającą uroczystość wmurowania kamienia węgielnego z wyliczeniem uczestniczących w niej osobistości (ryc. 11, ryc. 12). Ceremonia miała miejsce 16 września 1748 roku¹⁰. Mury magistralne prezbiterium wykonane były z cegły o wymiarach 70–80 × 135–140 × 280–290 mm, łączonej białą zaprawą wapienną z widocznymi grudkami wapna, w jednolitym wątku kowadełkowym. Wszystkie ściany prezbiterium fundowane były w sposób ciągły.

Nisza z wnęką prawdopodobnie została wykonana wtórnie w istniejącym już murze fundamentowym, wyłącznie w celu umieszczenia w niej kamienia węgielnego. Inskrypcja na mosiężnej płytce pozwala na wyjątkowo precyzyjne datowanie tego przedsięwzięcia na 1748 rok. Podobną chronologię można przypisać starszym odcinkom murów pod ścianą zachodnią (F1) oraz pod zamknięciem północnym (F) krypty. Opisane wyżej znalezisko potwierdza w całej pełni przytoczony przez K. Majewskiego opis ceremonii założenia „pryncypalnego kamienia”, przykrytego „blachą z metalu” (z wrytą datą ceremonii oraz nazwiskami uczestniczących w niej osobistości), do którego fundatorzy wrzucali złote monety¹¹.

which made a kind of thick discontinuous plaster on side faces. Foundations of the load-bearing walls were therefore built using the “lengthwise” method, which was confirmed in all the remaining digs. They were sunk into the natural sequence of the soil, subsoil and undisturbed layers of loess diluvium and pure loess.

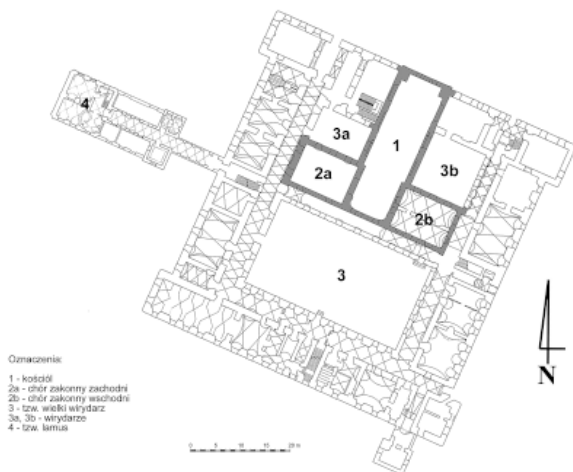
The next utility phase of the former church was indicated by the structures connected with the cellar filling in the space under a larger part of the nave (C1-C5), as well as two rows of relics of small pedestals (B1 to B1c and B2 to B2b) which also stretched along the cellar vault towards the presbytery part. The structures must be associated with closure of the Orthodox church and division of the interior of the former church into storeys, which took place either towards the end of the 19th or during the first decades of the 20th century. Pillars must have supported the floor of the second storey, most probably wooden, which preceded the currently existing floor supported on huge I-beams, constructed most probably after 1918.

Dig 2/10 – south part of the presbytery of the old church

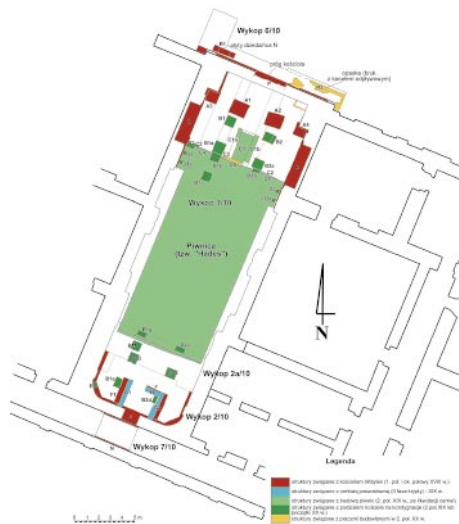
11 masonry structures were documented in the excavated dig. The oldest of them, connected with the church of the Visitationists, were the load-bearing walls of the presbytery together with the south apse (J) and relics of an older phase of the crypt beneath the south ambulatory and the main altar (walls F, F1).

Foundation wall of the southern end was app. 120 cm wide. At the same time it waste wall of the crypt, in which a vaulted niche app. 150 cm high and app. 130 cm wide was hewn and then walled-in, encompassing a smaller alcove (fig. 4, fig. 9). In the latter a sandstone casket was found which contained five gold Dutch ducats from the 17th and the 18th century (border issues 1650 and 1739) and a silver pendant with the image of a heart with a cross (Visitationists' coat of arms)⁹. The basket lid was fitted with a groove in which a lead-tin plaque was placed engraved with an inscription commemorating the ceremony of laying the cornerstone and a list of eminent participants (fig. 11, fig. 12). The ceremony took place on 16 September 1748¹⁰. The load-bearing walls of the presbytery were made from bricks measuring 70–80 × 135–140 × 280–290 mm, laid on white lime mortar with visible lumps of lime, in a uniform English bond. All walls of the presbytery were founded in a continuous manner.

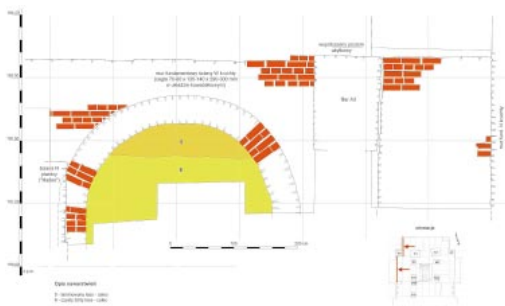
The niche with an alcove might have been cut in an already existing foundation wall for the sole purpose of having the cornerstone placed there. Inscription on the brass plate allows for extremely precise dating of that event to the year 1748. Similar chronology can be attributed to older sections of the walls beneath the west wall (F1) and beneath the north end (F) of the crypt. The find mentioned above fully confirmed the description of the ceremony of laying the “principal stone” covered with a “sheet of metal” (with an engraved date of the ceremony and names of participating personages) to which the founders threw gold coins¹¹, quoted by K. Majewski.

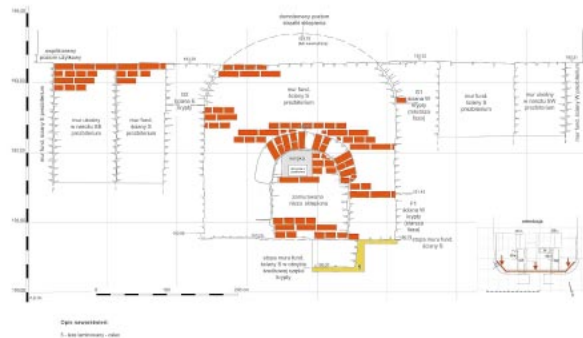
Ryc. 1. Lublin, klasztor powizytkowski. Plan ogólny założenia na podkładzie planu parteru obiektu, wyk. CZEGEKO Kraków. Treść: C. Hadamik
 Fig. 1. Lublin, former Visitationist convent. General plan of the layout against the background of the ground floor plan of the object, made by CZEGEKO Kraków. Content: C. Hadamik

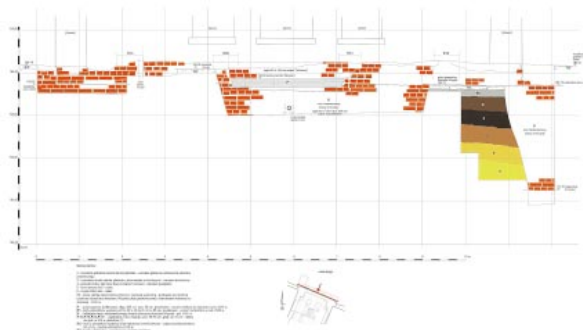
Ryc. 2. Lublin, klasztor powizytkowski. Plan kościoła z lokalizacją wykopów ratowniczych z 2010 r. oraz datowaniem odkrytych w trakcie badań struktur i relikwii murowanych. Rys. C. Hadamik, sierpień 2010
 Fig. 2. Lublin, former Visitationist convent. Plan of the church with location of rescue digs in 2010 and dating of masonry structures and relics discovered during research. Drawn by C. Hadamik, September 2010

Rys. 5. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół, fasada północna. Ratownicze badania wykopaliskowe w sierpniu 2010 r. Wykop 6/10, profil S wykopu, lico północne muru fundamentowego i dolnej części ściany dawnej fasady głównej. Rys. C. Hadamik, 12–13.08.2010
 Fig. 5. Lublin, former Visitationist convent, the church, the north facade. Rescue excavation research in August 2010. Dig 6/10, profile of S dig, the north face of the foundation and the lower section of the wall of the main facade. Drawn by C. Hadamik, 12–13.08.2010

Ryc. 3. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Ratownicze badania wykopaliskowe w maju 2010 r. Wykop 1/10, profil W wykopu z licem muru fundamentowego ściany magistralnej W północnej części nawy, fundowanej na łuku konstrukcyjnym. Rys. C. Hadamik, 18.05.2010
 Fig. 3. Lublin, former Visitationist convent, the church. Rescue excavation research in May 2010. Dig 1/10, profile of W dig with the face of the foundation of the load-bearing wall W in the north part of the nave, founded on a construction arch. Drawn by C. Hadamik, 18.05.2010

Ryc. 4. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Ratownicze badania wykopaliskowe w maju 2010 r. Wykop 2/10, profil S wykopu z licem muru fundamentowego ściany S prezbiterium, zamurowaną niszą w murze, usytuowaniem wnęki na pomieszczenie kamienia węgielnego oraz przekrojami ścian E i W krypty podłotarzowej. Rys. C. Hadamik, 19.07.2010
 Fig. 4. Lublin, former Visitationist convent, the church. Rescue excavation research in May 2010. Dig 2/10, profile of S dig with the face of the foundation of the S presbytery wall, bricked-in niche in the foundation wall, location of the alcove for the cornerstone and cross-sections of the E and W walls of the crypt beneath the altar. Drawn by C. Hadamik, 19.07.2010

Ryc. 6. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wykop 1/10, część W, sonda przy murze W północnej części nawy. Lico muru fundamentowego z łukiem konstrukcyjnym, widok na W. Fot. R. Solski, 14.05.2010
 Fig. 6. Lublin, former Visitationist convent, the church. Dig 1/10, part W, test pit by the W wall in the north part of the nave. Face of the foundation wall with a construction arch, view towards W. Photo by R. Solski, 14.05.2010

Na osi południowej ściany prezbiterium odsłonięto relikty sklepionej krypty o szerokości wnętrza ok. 2,70 m oraz długości ok. 2,30 m, była zatem krótka i stosunkowo szeroka. Mury magistralne krypty wzniesione były w wątku „fortecznym” (główkowym), co jest zrozumiałe, zważywszy, że musiały wytrzymać boczny nacisk ziemi na wnętrze pomieszczenia. Dźwigały one sklepienie, którego strzałka wewnętrzna sięgała pierwotnie ok. 40 cm ponad poziom odsadzki południowego muru fundamentowego prezbiterium (ryc. 4, ryc. 8). Północne krańce murów magistralnych były wylicowane. Mur magistralny zachodni (G1) stał przy tym na fragmencie starszej struktury murowanej (F1). Zagadkowo przedstawiało się północne zamknięcie krypty, w postaci posadowionego na starszej strukturze (F) murku H, który zamykał wschodnią część otworu, pozostawiając przejście do wnętrza przy murze zachodnim. W zasypisku krypty zarejestrowano dwa poziomy użytkowe, również w jej ścianach wyraźnie zaznaczała się dwufazowość, która nie musi jednak oznaczać znaczących różnic chronologicznych. Jej nietypowe wymiary (znaczna szerokość przy niewielkiej długości) mogą oznaczać, że nie była przeznaczona do celów sepulkralnych, o czym pośrednio świadczyła opisana wyżej zamurowana nisza. Jak już wyżej sugerowałem, krypta mogła służyć do przechowywania, zwłaszcza w chwilach niebezpieczeństwa, posiadanych przez siostry relikwii¹² oraz cenniejszych aparatów kościelnych. Niewyjaśniona pozostaje sprawa lokalizacji wejścia do krypty. Najbardziej prawdopodobne jest istnienie wejścia od strony północnej (przy jej murze zachodnim), być może z krypty znajdującej się niegdyś pod nawą kościoła i byłaby to kolejna przesłanka dla przypuszczenia o pierwotnym istnieniu tej ostatniej. Co prawda bardzo dokładny inwentarz z 1816 roku nie odnotowuje żadnych podziemi pod kościołem, można jednak zauważyć, że nie odnotowuje również odsłoniętej w trakcie badań ratowniczych krypty.

W stosunku do muru fundamentowego zamknięcia prezbiterium krypta była niewątpliwie konstrukcją wtórną: jej ściany dostawiono do muru, a sklepienie zostało zakotwione we wtórnie wykonanym gnieździe. Wydaje się jednak, że prace te trzeba łączyć z etapem wznoszenia świątyni Wizytek, a budowa krypty poprzedzała jej konsekrację, a zwłaszcza ustawienie ołtarza głównego, można je więc datować na lata 1748–1752. Krypta była niewątpliwie użytkowana również w XIX wieku, aż do końca funkcjonowania cerkwi; możliwe, że była też w tym okresie poprawiana. Ostateczny kres jej istnienia łączy się z likwidacją cerkwi, wykonaniem wejścia w ścianie południowej dawnego prezbiterium i związanym z tym obniżeniem poziomu użytkowego, co wiązało się ze zburzeniem sklepienia krypty i całkowitym jej zagruzowaniem.

W przeciwieństwie do wykopu 1/10 struktury murowane związane z kościołem XVIII-wiecznym posadowione były co prawda w calcowym lessie, ale warstwy glebowe były ścięte i zastąpione nawarstwieniami zasypowo-niwelacyjnymi o dużej miąższości. Prawdopodobnie ma to związek z jednej strony z pierwotnym spadkiem terenu w kierunku południowym, a z drugiej przedsięwziętą we wnętrzu prezbiterium budową krypty podołtarzowej i jej dowiązaniem do istniejącego już wcześniej muru południowego.

Relics of a vaulted crypt whose interior was app. 2.70 m wide and app. 2.30 m long, so rather short and relatively wide, were discovered along the axis of the south wall of the presbytery. Load-bearing walls of the crypt were erected using the “fortress” (header) bond, which was understandable considering that they had to withstand side pressure of the soil on the room interior. They were carrying the vault whose internal arrow reached originally app. 40 cm above the level of the set-off of the south foundation wall of the presbytery (fig. 4, fig. 8). The northern ends of load-bearing walls were faced. The west load-bearing wall (G1) stood on a fragment of an older masonry structure (F1). The northern end of the crypt in the form of a low wall (H) founded on an older structure (F), which enclosed the east part of the opening leaving a passage to the interior along the west wall, seemed quite mysterious. Two utility levels were registered in the crypt fill-in, two stages were also clearly marked in its walls which, however, did not have to mean significant chronological differences. Its unusual size (considerable width and no great length) might mean that it was not intended to serve sepulchral purposes, which was indirectly confirmed by the walled-in niche described above. As I suggested above, the crypt could have served as a hiding place, especially in moments of danger, for the relics¹² and precious church apparatus possessed by the sisters. The question of the location of a crypt entrance remains a mystery. The most likely seems to be the existence of an entrance from the north (at its west wall), perhaps from the crypt located once under the church nave, and it would have been yet another premise for the assumption concerning the original existence of the latter. Although a very thorough inventory from 1816 did not mention any vaults under the church, it can be pointed out that it did not mention the crypt revealed during the rescue excavations, either.

In relation to the foundation wall of the presbytery end the crypt was undoubtedly a secondary construction: its walls were added to the foundation wall, and the vault was anchored in a secondary socket. It seems, however, that the work must be associated with the erection stage of the Visitationists’ church and building of the crypt preceded its consecration, particularly setting up the main altar, so it can be dated to the years 1748–1752. The crypt was undoubtedly in use also during the 19th century, as long as the orthodox church functioned; and alterations might have been introduced then. The end of its existence came with closing the orthodox church, and involved knocking out an entrance in the south wall of the former presbytery and consequently lowering the utility level which resulted in demolishing the vault of the crypt and filling it with rubble.

In contrast to dig 1/10, masonry structures associated with the 18th-century church were sunk into undisturbed loess, however soil layers were cut out and replaced with very thick layers of filling-levelling accumulations. On the one hand, it may have been connected with the original southward sloping of the area, but on the other, with the construction of the crypt beneath the altar inside the presbytery and joining it to the already existing south wall.

Pozostałe struktury murowane odkryte w obrębie wykopu 2/10 to relikty czterech kolejnych cokołów pod filary podtrzymujące strop drugiej kondygnacji (B1d, B1e, B2c, B2d), w dwóch ciągach na przedłużeniu linii ciągów znanych już z wykopu 1/10. Można je łączyć z okresem szeroko rozumianego przełomu XIX i XX wieku (po likwidacji cerkwi), podobnie jak cokół pieca, który stał w narożu południowo-zachodnim prezbiterium, na odsadźce murku ukośnego (E).

Wykop 6/10 – północna fasada kościoła

W trakcie badań odsłonięto na całej długości górne fragmenty ceglano-murawego fundamentowego fasady dawnego kościoła, a w zachodnim krańcu wykopu pełną jego wysokość, stwierdzając jednolity i niezakłócony wąż kowadełkowy w licu północnym muru. Cała płaszczyzna północna muru była wycelowana i brak było jakichkolwiek śladów, które mogłyby świadczyć o jej wtórności w stosunku do pozostałych murów budowli. Północna krawędź muru fundamentowego nie wykazywała też żadnych załamania ani zakłóceń na stykach płytkiego ryzalitu fasady kościoła i przyległych doń ścian północnego skrzydła klasztoru. Potwierdzało to jednoznacznie, że obecnie istniejąca ściana północna usytuowana jest na linii pierwotnej fasady głównej kościoła Wizytek, a akcentując ją płytki ryzalit (szerokości zaledwie ok. 35 cm) uformowany był na jednolitym murze fundamentowym o szerokości 120 cm.

W obrębie korony muru fundamentowego, na osi ryzalitu fasady kościoła odsłonięto wtopioną w ścianę, zachowaną w dobrym stanie profilowaną stopnicę – próg dawnego kościoła, wykonaną z jednego bloku piaskowca, obecnie nieco spękana pod naciskiem XIX-wiecznego zamurowania pierwotnego głównego wejścia do świątyni. Stopnica o długości 265 cm miała wysokość 20 cm, a jej górna krawędź tworzyła półwałkowato uformowany wysunięty kapinos (ryc. 10). Próg zachował się *in situ*, o czym świadczą ślady jego poziomowania do założonej rzędnej. Poziom górnej płaszczyzny stopnicy wyznaczał więc wysokość bezwzględną wejścia do pierwotnego kościoła Wizytek, prawdopodobnie zachowaną również w XIX wieku, aż do końca funkcjonowania cerkwi prawosławnej.

Dolne fragmenty ściany nad progiem wykazywały liczne ślady przemurowań, a przede wszystkim zamurowania pierwotnego otworu wejściowego. Nad krańcami piaskowcowej stopnicy oraz w odległości około 2,0 m na wschód i zachód od nich widoczne były w dolnych częściach lica skute zagłębienia o szerokości ok. 60–70 cm i głębokości do 10 cm. Być może te ściśle symetrycznie rozmieszczone zagłębienia były śladami skutych pilastrow, stanowiących pierwotne elementy fasady kościoła XVIII-wiecznego, z których dwa środkowe mogły stanowić obramienie portalu wejściowego (ryc. 5).

W zachodniej części wykopu zarejestrowano trzy ułożone szeregowo płyty piaskowcowe (dwie kwadratowe i jedną prostokątną w planie), stanowiące zachowany *in situ* fragment dawnego dziedzińca zewnętrznego. Poziom ten korespondował z najstarszym poziomem użytkowym zarejestrowanym w rejonie kapliczki Chrystusa Frasobliwego, ukończonej w 1767 roku¹³.

W obrębie sondy w zachodniej części wykopu lico północne muru fundamentowego ściany N kruchty (dawnej

Remaining masonry structures discovered within dig 2/10 were relics of four subsequent pedestals under the pillars supporting the second storey floor (B1d, B1e, B2c, B2d), in two rows along the same lines as rows already known from 1/10. They could be associated with the period of broadly understood turn of the 19th and 20th century (after the orthodox church had been closed), like the pedestal of the stove which stood in the south-west corner of the presbytery on the set-off of a low diagonal wall (E).

Dig 6/10 – the northern facade of the church

During the research excavations upper fragments of the brick foundation wall of the facade of the former church were uncovered along its entire length, and to its full height at the west end of the dig, thus revealing a uniform and undisturbed English bond in the north face of the wall. The whole north surface of the wall was faced and lacked any traces which might have confirmed its secondary character in relation to the remaining walls of the edifice. The northern edge of the foundation wall did not show any distortions or disturbances in places where the shallow risalit of the church facade adjoined the walls of the northern wing of the convent. It explicitly confirmed that the currently existing north wall is situated along the line of the original main facade of the Visitationist church, and the shallow risalit (only app. 35 cm wide) emphasising it, were formed on a homogeneous foundation wall 120 cm wide.

Within the foundation wall coping, on the axis of the church facade risalit, embedded into the wall, a well preserved stair tread-threshold to the former church was revealed, cut from one block of sandstone currently slightly cracked under the pressure of the 19th-century bricking-in of the original main entrance to the church. The 265 cm long stair tread was 20 cm high, and its upper edge made a half-round protruding drip (fig. 10). The threshold was preserved *in situ*, which can be confirmed by the traces of its relation to the assumed ordinate. The level of the upper surface of the stair tread indicated the absolute height of the entrance to the original Visitationist church, which might also have been preserved in the 19th century, as long as the orthodox church functioned.

Lower fragments of the wall over the threshold showed numerous traces of alterations, and primarily of bricking-in the original entrance opening. Hacked-off depressions, app. 60–70 cm wide and up to 10 cm deep, were visible in the lower parts of the face above the edges of the sandstone stair tread and about 2.0 m east and west from it. Those symmetrically spaced depressions might have been traces of hacked-off pilasters constituting original elements of the 18th-century church facade, among which the central two could have framed the entrance portal (fig. 5).

In the west part of the dig series of three sandstone slabs (two square and one on the plan of a rectangle) were registered, which constituted a fragment of the old outer courtyard preserved *in situ*. That level corresponded with the oldest utility level identified in the vicinity of the chapel of Pensive Christ, completed in 1767¹³.

Within the test pit in the west part of the dig, the north face of the foundation wall N porch (the former

Ryc. 7. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wykop 1/10, widok ogólny na N z cokołami pod filary chóru muzycznego (oznaczone strzałkami). Fot. R. Solski, 15.05.2010

Fig. 7. Lublin, former Visitationist convent, the church. Dig 1/10, general view towards N with pedestals for the pillars of the music choir (marked by arrows). Photo by R. Solski, 15.05.2010

Ryc. 8. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wykop 2/10, część środkowa. Krypta podołtarzowa, widok ogólny na S. Fot. C. Hadamik, 19.05.2010

Fig. 8. Lublin, former Visitationist convent, the church. Dig 2/10, central section. Crypt under the altar, general view towards S. Photo by C. Hadamik, 19.05.2010

Ryc. 9. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wykop 2/10, część środkowa. Krypta podołtarzowa, ściana S z zamurowaną niszą, widok ogólny na S. Fot. R. Solski, 20.05.2010

Fig. 9. Lublin, former Visitationist convent, the church. Dig 2/10, central section. Crypt under the altar, S wall with the bricked-in niche, general view towards S. Photo by R. Solski, 20.05.2010

Ryc. 10. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół, fasada północna. Wykop 6/10, część środkowa. Lico północne muru fundamentowego fasady północnej z zachowanym piaskowcowym progiem kościoła Wizytek. Nad progiem widoczne przemurowania związane z likwidacją otworu wejściowego, widok na S. Fot. R. Solski, 11.08.2010 r.

Fig. 10. Lublin, former Visitationist convent, the church, the north facade. Dig 6/10, central part. North face of the foundation wall of the north facade with the preserved sandstone threshold of the Visitationist church. Alterations connected with walling-in of the entrance opening are visible above the threshold, view towards S. Photo by R. Solski, 11.08.2010

Ryc. 11. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wykop 2/10, nisza w murze fundamentowym ściany S prezbiterium. Złote dukaty niderlandzkie znalezione w skrzynce z piaskowca – kamieniu węglnym. Fot. J. Koj, 22.06.2010

Fig. 11. Lublin, former Visitationist convent, the church. Dig 2/10, an alcove in the foundation of the S wall of the presbytery. Gold Dutch ducats found in the sandstone box – the cornerstone. Photo by J. Koj, 22.06.2010

Ryc. 12. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wykop 2/10, nisza w murze fundamentowym ściany S prezbiterium. Wisior z godłem Wizytek znaleziony w skrzynce z piaskowca – kamieniu węglnym (A) oraz plakietka z memoratywną inskrypcją upamiętniającą położenie kamienia węglnego, umieszczona we wrębie piaskowcowej skrzynki. Fot. J. Koj, 22.06.2010

Fig. 12. Lublin, former Visitationist convent, the church. Dig 2/10, an alcove in the foundation of the S wall of the presbytery. A pendant with the Visitationists' coat of arms found in the sandstone box – the cornerstone (A) and a plaque with an inscription commemorating the laying of the foundation stone, set in the groove of the sandstone box. Photo by J. Koj, 22.06.2010

głównej fasady kościoła) pokryte było miejscami nieciągłą warstwą zaprawy wapiennej, która w czasie wznoszenia muru wypełniła wąskoprzestrzenny wkop fundamentowy. Było to potwierdzenie sytuacji zarejestrowanej we wszystkich wykopach, że cokół, na którym stawiano ściany fasady kościoła oraz skrzydła północnego klasztoru, budowano w wąskoprzestrzennym wykopie, którego szerokość była w zasadzie taka sama jak szerokość fundamentu, posuwając się wzdłuż wytyczonego przebiegu muru.

Wykop 7/10 – korytarz na południe od zamknięcia prezbiterium

W obrębie wykopu, usytuowanego w północnym korytarzu tzw. wielkiego wirydarza, odsłonięto stopy murów fundamentowych obydwu ścian korytarza. Wątek lica południowego muru fundamentowego zamknięcia prezbiterium nie różnił się od pozostałych murów kościoła. Stwierdzono jednak wyraźną dwuetapowość budowy muru. Podwyższenie poziomu jego korony nastąpiło być może w związku z nie planowaną wcześniej budową krypty podołtarzowej z niszą. Mur mógł być wzniesiony częściowo w obrębie szerokiego wkopu lub wcześniej istniejącego obniżenia terenowego, które zasypane zostało warstwami niwelacji po wykonaniu niszy i krypty podołtarzowej. W kolejnym etapie, od strony południowej, w te warstwy zasypów-niwelacji wkopano mur fundamentowy ściany południowej korytarza.

Mur fundamentowy południowej ściany korytarza wzniesiony był w technice i wążku identycznym do muru prezbiterium, wykazywał też podobną dwuetapowość budowy. Nieciągła warstwa zaprawy w obrębie dolnej części tego muru (starszy etap) wskazywała, że został on w tej partii zbudowany w obrębie wąskoprzestrzennego wkopu fundamentowego. Wzniesiono go niewiele później od muru zamknięcia prezbiterium.

6. Wnioski

W trakcie badań archeologicznych zidentyfikowano struktury murowane związane z kościołem Wizytek, wznoszonym w pierwszej połowie i około połowy XVIII wieku, w postaci murów fundamentowych kruchty, nawy i prezbiterium budowli, a także cokołów filarów chóru muzycznego, oddzielających krótki przedsionek-kruchtę od północnej części nawy (wykop 1/10). Z tego samego okresu pochodziła wtopioną w dawną fasadę główną, zachowana w dobrym stanie profilowana stopnica – próg dawnego kościoła, wykonana z jednego bloku piaskowca. Detal ten zachował się *in situ*, o czym świadczą ślady jego poziomowania do założonej rzędnej. Z fazą budowy kościoła trzeba również łączyć wtórnie wykonaną niszę z zamurowaną wnęką zawierającą kamień węgielny (skrzynkę piaskowcową ze skarbem wotywno-memoratywnym), a także mury i fragmenty sklepienia krótkiej krypty podołtarzowej (wykop 2/10), wtórnie dostawionej do ściany południowej prezbiterium na jej osi, w okresie poprzedzającym instalację głównego ołtarza i konsekrację świątyni (lata 1748–1752).

Uroczyste zakładanie kamieni węgielnych pod nowo wznoszone kościoły było zwyczajem powszechnym w XVII i XVIII stuleciu. Dysponujemy dość dokładny-

main façade of the church) was covered in places with a discontinuous layer of lime mortar which, while the wall was being erected, filled in the narrow foundation trench. It was a confirmation of the situation registered in all digs, that the plinth on which the walls of the church facade and of the north wing of the convent were erected, was built in a narrow dig whose width was principally the same as the width of the foundation, running along the foundation outline.

Dig 7/10 – corridor to the south of the presbytery end

Within the dig situated in the north corridor of the so called great garth, the foundation base of both walls of the corridor was uncovered. The bond used on the south face of the foundation wall of the presbytery end did not differ from the remaining church walls. However, traces of two stages of the wall construction were clearly visible. Raising the level of its coping might have been caused by the previously unplanned construction of the crypt under the altar and a niche. The wall might have been partially erected within a wide trench, or a previously existing depression in the ground which was filled in with levelling layers after the niche and crypt beneath the altar had been completed. At the next stage, on the south side, the foundations of the south wall of the corridor were sunk into those filling-levelling accumulations.

Foundations of the south wall of the corridor were erected using the technique and bond identical to those used for the presbytery wall, and revealed traces of similar two-stage construction process. Discontinuous layer of mortar within the lower part of the wall (the older stage) indicated that in this part it was built within a narrow foundation trench. It was erected not much later than the wall of the presbytery end.

6. Conclusions

During archaeological excavations masonry structures associated with the church of Visitationists erected during the first half until the mid-18th century were identified in the form of foundation walls of the porch, nave and presbytery of the building, as well as pedestals of the music choir separating the short porch from the north part of the nave (dig 1/10). From the same period came a well-preserved profiled stair tread – threshold of the former church made from a single block of sandstone, integrated into the former main facade. That detail was preserved *in situ*, which is confirmed by the traces of its relating to the assumed ordinate. The niche with a walled-in alcove containing the cornerstone (a sandstone casket with a votive-commemorative treasure) should also be associated with the building phase of the church, as well as walls and fragments of the vault of the short crypt under the altar (dig 2/10), added to the south wall of the presbytery along its axis within the period preceding installation of the main altar and consecration of the church (1748–1752).

Ceremonies of laying cornerstones under newly erected churches were common practice during the 17th and 18th century. We possess relatively precise descrip-

mi opisami takich ceremonii, które formalnie inaugurowały budowę dwóch kolejnych kościołów Wizytek w Warszawie. Pierwsza z nich miała miejsce w październiku 1664 roku i prowadzona była przez prymasa Wacława Leszczyńskiego, przy udziale króla Jana Kazimierza i królowej Ludwiki Marii, głównej „sprawczyni” sprowadzenia Wizytek do Polski. Sama królowa położyła kamień węgielny na miejsce, włożono też w fundament srebrną blachę z opisem ceremonii oraz herbami obojga królestwa. Blachę tę wydobyto przy zakładaniu fundamentu pod kolejny kościół (istniejący do dziś)¹⁴. Przy tej okazji, w sierpniu 1728 roku, odbyła się uroczystość założenia nowego kamienia węgielnego, podczas której poświęcenia dokonał nuncjusz papieski Camillo Paulucci. Do fundamentu włożono nową srebrną blachę z odpowiednim napisem, sporządzono też akt poświęcenia na pergaminie¹⁵. Akt ten szczęśliwie ocalał i przechowywany jest w archiwum Wizytek warszawskich. Nie znamy co prawda technicznych szczegółów położenia obydwu kamieni węgielnych w świątyni warszawskiej, ale z faktu, że plaketę memoratywną z 1664 roku wydobyto później bez specjalnych problemów, możemy wnosić, iż przed tą datą wykonano w murze fundamentowym niszę podobną do opisanej wyżej niszy w prezbiterium lubelskiego kościoła Wizytek.

Wszystkie odsłonięte lica murów fundamentowych świątyni charakteryzował jednolity wątek kowadełkowy. Ściany fundowane były w sposób ciągły, z wyjątkiem pierwszego przęsła nawy, którego ściany magistralne miały fundowanie arkadowe. Zdawało się to wynikać z istniejącego w czasie budowy kościoła spadku terenu w kierunku południowym, mogło też być związane z planowaną obecnością krypty pod środkowym i południowym fragmentem nawy. W fasadzie północnej mur fundamentowy tworzył jednolity cokół, na którym modelowano niewielki ryzalit głównego frontu kościoła, a także cofnięte w kierunku południowym ściany skrzydeł klasztornych (wykop 6/10). Stwierdzono, że linia obecnie istniejącej fasady dawnego kościoła jest identyczna z linią XVIII-wiecznej fasady głównej świątyni Wizytek. Zamurowanie dawnego portalu wejściowego oraz zmiana organizacji fasady mogła nastąpić najwcześniej w ostatniej ćwierci XIX wieku, po likwidacji cerkwi prawosławnej. Zapewne łączyło się to z przebicciem okien, wejścia od strony południowej oraz podziałem wnętrza dawnej świątyni na kondygnacje. Dawna artykulacja fasady została zniszczona, jedynie symetrycznie rozmieszczone skute pionowe pasy na krańcach progu oraz po stronie wschodniej i zachodniej fasady mogą sugerować, że znajdowały się tu pierwotnie zlikwidowane w tym okresie pilastry.

W obrębie korytarza za zamknięciem prezbiterium (wykop 7/10) stwierdzono, że mury fundamentowe jego ścian wznoszono w dwóch, nieodległych chronologicznie etapach, będących w zasadzie częścią jednej akcji budowlanej, a mur południowy korytarza (od strony wirydarza) był późniejszy w stosunku do zamknięcia prezbiterium kościoła. Drugi etap, polegający na nadbudowaniu murów fundamentowych, mógł mieć związek z wykuciem po stronie wewnętrznej zamknięcia prezbiterium niszy, a także z budową krypty podoltarzowej; mogło to spowodować korektę pierwotnie za-

tions of such ceremonies which officially inaugurated building of two subsequent churches of the Visitationists in Warsaw. The first took place in October 1664, and was celebrated by the Primate Wacław Leszczyński in the presence of King Jan Kazimierz and Queen Ludwika Maria – the main “instigator” responsible for bringing the Visitationists to Poland. The Queen herself laid the foundation stone in place, which was followed by a silver sheet with a description of the ceremony and the coats of arms of both king and queen. The silver sheet was taken out when the foundations were being laid for the next church (existing until today)¹⁴. On that occasion, in August 1728, the ceremony of laying a new cornerstone took place during which a papal nuncio Camillo Paulucci performed the consecration. A new silver sheet with an appropriate inscription was laid in the foundations, and a consecration deed was written out on parchment¹⁵. Fortunately, the deed has been preserved and is kept in the archive of the Visitationists in Warsaw. We do not know the technical details of laying both foundation stones in the Warsaw church, but from the fact that the commemorative plaque from 1664 was extracted later without major problems we can assume that before that date a niche similar to the one described above in the presbytery of the Visitationist church in Lublin must have been cut out in the foundation wall.

All the uncovered faces of the foundation walls in the church revealed a uniform English bond. The walls were founded in the continuous manner, with the exception of the first bay of the nave whose load-bearing walls had arcaded foundations. It seemed to have resulted from the southward sloping of the area already existing during the church construction, or might have been connected with the crypt planned under the central and southern fragment of the nave. In the northern facade the foundation wall made up a uniform plinth on which the slight risalit of the main church front was modelled, as well as of the convent wings moved back southwards (dig 6/10). It was discovered that the line of the currently existing facade of the former church is identical to the line of the 18th-century main facade of the Visitationist church. Walling-in the old entrance portal and change in the organisation of the facade might have taken place during the last quarter of the 19th century at the earliest, after the Orthodox church had been closed. It must have been connected with knocking out windows and an entrance from the south, and dividing the interior of a former church into two storeys. The previous articulation of the facade was destroyed, only the symmetrically spaced vertical stripes hacked off at the ends of the threshold and on the east and west side of the facade might suggest that originally they may have been pilasters but were removed at that time.

Within the corridor behind the end of the presbytery (dig 7/10) it was found, that wall foundations were erected in two chronologically close stages which were basically parts of one building process, and the south wall of the corridor (on the side of the garth) was later in relation to the end of the church presbytery. The second stage encompassing additions on the foundation walls, might have been connected with cutting out the niche on the inside of the presbytery end, as well as building the crypt

kładanego poziomu użytkowego prezbiterium, a później również korytarza. Prawdopodobnie w czasie użytkowania dawnego kościoła jako cerkwi prawosławnej (co najmniej w drugiej i trzeciej ćwierci XIX wieku) użytkowano jeszcze kryptę podłotarsową. Po likwidacji cerkwi przebito na osi południowego zamknięcia prezbiterium otwór wejściowy, obniżono poziom użytkowy wnętrza, a w związku z tym zburzono sklepienie krypty i zagruzowano ją.

Krótkiego komentarza wymaga jeszcze stratygrafia nawarstwień ziemnych zarejestrowana w trakcie badań. Rekonstruowana powierzchnia terenu w okresie budowy zespołu opadała w kierunku południowym, na skutek czego w wykopach usytuowanych w prezbiterium oraz w korytarzu za jego zamknięciem zalegały wyrównawcze warstwy niwelacyjne. Oprócz niewielkiej liczby zabytków ruchomych pochodzących z okresu „przedwizytkowskiego” nie stwierdzono śladów żadnych warstw lub obiektów poprzedzających XVIII stulecie. Wydaje się to oznaczać, że klasztor wzniesiono poza obrębem istniejących ówczesnie murów miejskich¹⁶.

beneath the altar; it might have caused a correction of the originally assumed utility level in the presbytery and later also in the corridor. It is likely that when the former church served as an orthodox church (at least in the second and third quarter of the 19th century) the crypt beneath the altar was also used. After the orthodox church had been closed an entrance opening was knocked out along the axis of the south end of the presbytery, the utility level of the interior was lowered, and consequently the vault of the crypt was demolished and the crypt was filled in with rubble.

The stratygraphy of soil accumulations registered during research also requires a brief commentary. In the period when the complex was built the reconstructed surface of the site was sloping southwards, due to which the digs located in the presbytery and in the corridor behind its end were full of levelling layers. Besides a limited number of movable artefacts dating to the “pre-Visitationist” period, no traces of other layers or objects preceding the 18th century have been found. It seems to mean that the convent was erected outside the then existing town walls¹⁶.

¹ Wykonawcą prac archeologicznych w maju i czerwcu była firma KSAR s.c. z Krakowa, natomiast w sierpniu – ARCHO-bis Pracownia Badań i Studiów Archeologicznych, Historycznych i Konserwatorskich z Kielc. Badania w obrębie kościoła oraz w rejonach bezpośrednio przyległych od zewnątrz do kruchty i prezbiterium prowadził autor artykułu, a uczestniczyli w nich mgr Jacek Koj, mgr Radosław Solski, a także Michał Baran i Wojciech Kozieł, studenci Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie.

² Oprócz tego wykonano parę innych wykopów poza rejonem kościoła, prowadzony był też stały nadzór archeologiczny nad wszystkimi pracami ziemnymi w obrębie nieruchomości poklasztornej, który wykonywał w terenie mgr Stanisław Żurawski.

³ K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski pod wezwaniem Zwiastowania NMP i Najświętszego Serca Jezusa, ul. Pstrowskiego 12 (d. Wizytkowska potem Szpitalna)*, PP PKZ Oddz. w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej, Lublin 1977, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Tamże zestawienia źródeł pisanych, ikonograficznych, kartograficznych i starszej literatury.

⁴ K. Majewski, *Kościół i klasztor PP. Wizytek w Lublinie (w:) W kręgu badań nad sztuką polską. Studia z historii sztuki i kultury*, red. K. Majewski, Lublin 1983, s. 59-76.

⁵ Najszersze wzmianki znajdziemy w artykule J. Kowalczyka, *Architektura sakralna między Wisłą a Bugiem w okresie późnego baroku (w:) Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, *Między wschodem a zachodem*, cz. III, *Kultura artystyczna*, red. T. Chrzanowski, Lublin 1992, s. 37-118.

⁶ R. Zawisza, *Badania dotychczas nierozpoznanych ewentualnych podziemnych pomieszczeń pod budynkiem Centrum Kultury*, Lublin 2004, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

⁷ K. Majewski, *Kościół i klasztor...*, s. 60-68.

⁸ Wszystkie oznaczenia literowe odnoszą się do rycin 2-5.

⁹ Nisza została rozkuta i spenetrowana podczas prac prowadzonych w terenie przez mgr. Jacka Koję.

¹⁰ E. Banasiewicz-Szykuła, G. Mączka, *Odkrycie kamienia węgielnego i aktu erekcyjnego kościoła w dawnym zespole klasztornej zakonu sióstr wizytek w Lublinie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, t. 12, Lublin 2010, s. 441-446.

¹¹ K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski...*, Aneks I, s. 68-70.

¹² K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski...*, Aneks V, *Abrégé de l'Histoire...*, s. 101-103.

¹³ D. Włodarczyk, *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad badaniami geotechnicznymi przy Kapliczce Chrystusa Frasobliwego usytuowanej u zbiegu ulic Peowiaków i Hempla w Lublinie*, Lublin 2004, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie.

¹⁴ P. Bohdziewicz, *Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka, Kościół i klasztor PP. Wizytek w Warszawie*, Lublin 1973, s. 17. Informacje o uroczystościach autor czerpał z kroniki Wizytek warszawskich. Plakietka srebrna miała wg autora wymiary 36,5 × 35,5 cm. Zob. tamże, s. 81.

¹⁵ Tamże, s. 26-27, 80-82.

¹⁶ Linie obwarowań w interesującym nas rejonie rekonstruuje się wzdłuż obecnej ulicy Kołłątaja.

Streszczenie

Celem tekstu jest próba opisowego odtworzenia pierwotnej formy architektonicznej dawnego kościoła Wizytek w Lublinie, w dalszej kolejności zastanowienia się nad inspiracjami takiej, a nie innej formy, wreszcie nad możliwościami wytypowania najbardziej prawdopodobnego architekta kościoła i całego zespołu. Część I artykułu zawiera opis i interpretację wyników badań archeologicznych. Fundacja klasztoru miała miejsce około 1720 roku, a jej geneza łączy się ze zgromadzeniem Wizytek w Krakowie, skąd w 1723 roku siostry przybyły do Lublina. Fundatorami byli Ewa z Leszczyńskich i jej mąż Jan Szembek, kanclerz wielki koronny, oraz Dorota Tarło i jej mąż Stanisław Chomentowski, wojewoda mazowiecki i hetman polny koronny. Budowę murowanego klasztoru rozpoczęto przed 1730 rokiem, a zakończono najwcześniej w 1752 roku, kiedy nastąpiła konsekracja kościoła. W 1810 roku budynki klasztorne zaadaptowano na lazaret wojskowy, a siostry zostały przeniesione do klasztoru Karmelitanek Bosych. W latach 1836–1839 prowadzono prace przy adaptacji dawnego kościoła na cerkiew prawosławną. W późniejszym okresie świątynia została odarta z wszelkiego detalu, w XIX lub w początkach XX stulecia przedzielono ją na dwie kondygnacje, przez co utraciła całkowicie charakter sakralny.

Wykopy wykonane w trakcie badań objęły kruchtę i północną część nawy oraz prezbiterium dawnego kościoła, zewnętrzne lico jego fasady głównej oraz środkowy fragment zamknięcia prezbiterium, w obrębie korytarza północnej galerii tzw. wielkiego wirydarza. Podczas prac odsłonięto i udokumentowano kilkadziesiąt struktur i relikwów murowanych datowanych od połowy XVIII do XX wieku. Zidentyfikowano struktury związane z XVIII-wiecznym kościołem Wizytek, w postaci murów fundamentowych kruchtę, nawy i prezbiterium, a także cokołów filarów chóru muzycznego, oddzielających krótki przedsionek-kruchtę od nawy. Z tego samego okresu pochodziła wtopiona w dawną fasadę główną, zachowana w dobrym stanie profilowana stopnica – próg dawnego kościoła, wykonana z jednego bloku piaskowca. Detal ten zachował się *in situ*, o czym świadczą ślady jego poziomowania do założonej rzędnej. Z fazą budowy kościoła trzeba również łączyć wtórnie wykonaną w murze fundamentowym zamknięcia prezbiterium niszę z zamurowaną wnęką, zawierającą kamień węgielny (skrzynkę piaskowcową ze skarbem wotywno-memoratywnym), a także mury i fragmenty sklepienia krótkiej krypty podłotarzowej, dostawionej do ściany południowej prezbiterium na jej osi, w okresie poprzedzającym instalację głównego ołtarza i konsekrację świątyni, to jest w latach 1748–1752.

Abstract

The purpose of the text is an attempt at a descriptive recreation of the original architectonic form of the former church of the Visitationists in Lublin, subsequently considering the inspirations of such a form, and finally possibilities of selecting the most likely architect of the church and of the whole complex. Part 1 of the article encompasses the description and interpretation of the results of archaeological research. The monastery was founded in about 1720, and its origin is associated with the Visitation Order in Krakow from where the nuns came to Lublin in 1723. The founders were Ewa from the Leszczyński family and her husband Jan Szembek, the Great Chancellor of the Crown, and Dorota Tarło and her husband Stanisław Chomentowski, Voivode of Mazovia and the Field Hetman of the Crown. Construction of the masonry monastery commenced before 1730 and was completed in 1752 at the earliest, when the church was consecrated. In 1810, monastery buildings were adapted to serve as a military hospital, and the sisters were moved to the convent of the Discalced Carmelites. In the years 1836–1839, work on adapting the former catholic church into an orthodox church was carried out. At a later period the shrine was stripped of all detail, in the 19th and the 20th century it was divided into two stories due to which it completely lost its sacred character.

Digs excavated during the research encompassed the porch, the northern part of the nave and the presbytery of the former church, the outer face of its main facade and the middle fragment of the presbytery end within the corridor of the north gallery of the so called great garth. During the work several dozens of masonry structures and relics dating back from the mid-18th to the 20th century were exposed and documented. Structures associated with the 18th-century church of the Visitationists were identified in the form of foundation walls of the porch, nave and the presbytery, as well as pedestals for pillars of the music choir separating the short porch from the nave. From the same period came a well-preserved profiled stair tread-threshold of the former church made from a single block of sandstone, integrated into the former main facade. That detail was preserved *in situ*, which is confirmed by the traces of its relation to the assumed ordinate. With the construction stage of the church one must also connect the niche with a walled-in alcove, made in the foundation of the presbytery end, containing the cornerstone (a sandstone box containing a votive-commemorative treasure), as well as walls and fragments of the vault of the short crypt located beneath the altar, added to the south wall of the presbytery in its axis in the period preceding the installation of the main altar and the consecration of the church, which took place in the years 1748–1752.